International Journal of Sanskrit Research 2024; 10(1): 75-79

International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2024; 10(1): 75-79
© 2024 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 01-10-2023
Accepted: 06-11-2023

सस्मिता सेठी
शोधच्छात्रा, महाराजा श्री रामचन्द्र भञ्जदेओ विश्वविद्यालय, वारिपदा, ओडिशा, भारत

Corresponding Author:
सस्मिता सेठी
शोधच्छात्रा, महाराजा श्री रामचन्द्र भञ्जदेओ विश्वविद्यालय, वारिपदा, ओडिशा, भारत

तत्ववैशारदीकारः वाचस्पतिमिश्रः

सस्मिता सेठी

सारांश
स्वस्वरुपप्रतिष्ठासाधनं योगदर्शनं न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-मीमांसा-वेदान्तेति षड्षु दर्शनेषु मूर्धन्यं वरीवर्त्ति । तत्र योगदर्शनस्य प्रवर्त्तकाचार्यरुपेण महर्षिः पतञ्जलिः प्रथितयशा विद्यते । श्रीरामभद्रदीक्षितविरचिते पतञ्जलिचरिते प्रोक्तम्-

सूत्राणि योगशास्त्रे वैद्यकशास्त्रे च संहितामतुलाम् ।
कृत्वा पतञ्जलिमुनिः प्रचारयामास जगदिदं त्रातुम् इति ।।[1]

योगवार्तिके विज्ञानभिक्षुरपि व्रवीति--

योगेन चित्तस्य पदेन वाचाम्
मलं शरीरस्य च वैद्यकेन ।
यो□पाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां
पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतो□स्मि ।।

तत्र पतञ्जलिप्रणीतं योगदर्शनं समाधि-साधन-विभूति-कैवल्यनामकैः चतुर्भिपादैः विभक्तम् । तेषु प्रथमपादे योगस्य लक्षणं स्वरुपं,द्वितीयपादे योगसाधनभितिकसूत्राणि विन्यस्तानि । तृतीयपादे धारणा-ध्यान-समाधिप्रभृतिविवरणानि तथा चतुर्थपादे कैवल्यरुपमोक्षस्य विचारः समुपन्यस्तं विद्यते । दर्शने□स्मिन् षडविंशतितत्वानि सन्ति । यथा मूलप्रकृतिः, महत्, अहंकारः, शब्द-रुप-रस-गन्ध-स्पर्शेति पञ्चतन्मात्राणि, क्षिति-अप्-तेज-मरुत्-व्योमेति पञ्चमहाभूतानि, चक्षु-जिह्वा-नासिका-त्वक्-कर्णेति पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, वाक्-पाणि-पाद-पायु-उपस्थेति पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, मनः, पुरुषःतथा ईश्वरः। एषु षडविंशतिपदार्थेषु ईश्वरं विहाय पञ्चविंशतितत्वानि सांख्यदर्शनान्तर्गतानि सन्ति । सांख्यनये त्रिविधदुः खनिवृत्तये पञ्चविंशतिपदार्थज्ञानमपरिहार्यम् । परन्तु योगदर्शनरीत्या षड्विंशतिपदार्थज्ञानं यद्यपि प्रयोजनं परन्तु चित्तवृत्तिनिरोधात् सस्वरुपावस्थानमेव निर्विशेषं लक्ष्यं जायते । यत्तु कैवल्यलाभ स्वरुपप्रतिष्ठारुपेण विनिश्चितम् । अत्र योगदर्शने पुरुष इत्युक्ते क्लेशकर्मविपाकाशयैः[1] सार्धं यः सम्बन्धशून्यः ।

कूटशब्दाः – योगः, तत्ववैशारदी, समाधिः, कैवल्यम् ।

प्रस्तावना
“हिरण्यगर्भवचनं विचिन्त्येत्थम्” ।[3]
योगियाज्ञवल्क्ये वर्णितम्---हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः इति । तत्र हिरण्यगर्भविषये मनान्तराणि परिलक्ष्यते । कश्चित् वदति कपिलमुनिरेव हिरण्यगर्भः ।

केचन कथयन्ति सर्गादौ नाम सृष्टिप्रारम्भे ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण स्वाध्यायशीलान् ऋषीन् प्रति योगविद्या उपदिष्टा । अपरे कथयन्ति हिरण्यगर्भनामा कश्चित् ऋषिराषीत् । तेन आदौ योगविद्या सम्प्रसारिता । यद्यपि हिरण्यगर्भो योगशास्त्रस्य प्रथम प्रवक्ता तथापि योगसूत्रस्य प्रणेता भगवान् पतञ्जलिः योगशास्त्रस्य आदिमकर्तारुपेण विश्वविश्रुतः । योगसूत्रकारिणा पतञ्जलिना योगस्य लक्षणनिरुपणावसरे "योगश्चित्तवृत्तिनिरोध" इति सूत्रं प्रणीतम् । येन चित्तवृत्तिनिरोधैव योगपदेनावधातव्यः । भगवत्गीतायां योगशब्दस्य निर्वचनं बहुधा समाम्नातम्। यथा समत्वं[4], कर्मकौशलम्[5], निष्पृहता[6], समदर्शनप्रभृतिशब्दैः[7] योगस्य परिभाषा व्याख्याता विद्यते । भगवत्गीतायाम् एव परिलक्षते यत् –समग्राष्टादशाध्याये अन्तिमभागे---इति श्रीमद्भगवत्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे इति लक्ष्यते । यस्मात् भगवद्गीताशास्त्रं योगशास्त्ररुपेण प्रतिफलति ।

योगस्य महत्वम् –

कठोपनिषदि समाम्नातम्---
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ।[8]
एवं च मनुस्मृतौ---सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।[9]

महाभारतस्य शान्तिपर्वणि अपि उल्लिखितम्--—नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं वलम् ।[10]तथा च शारीरिकभाष्ये उक्तम्-----
"अतएव सांख्येति नाम सम्यग्दर्शनात्मकत्वात् प्रचलति इत्युपरिष्टादभिधास्यते । तत्वदर्शनोपायो योग इति प्रसिद्धमेव" ।[11]
एवं च हठयोगप्रदीपिकायामुल्लिखितम्......

इन्द्रियाणां मनो नाथो मनोनाथस्तु मारुतः ।
मारुतस्य लयो नाथः स लयो नादमाश्रितः ।।[12]

एवं च याज्ञवल्क्यस्मृतौ उल्लिखितम्.......

यमश्च नियमश्चैव आसनञ्च तथैव च ।
प्राणायामस्तथा गार्गि प्रत्याहारश्च धारणा ।
ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि वरानने ।।[13]

तथा हि ज्ञानसंकलिनीतन्त्रे...........

मथित्वा चतुरो वेदान् सर्वशास्त्राणि चैव हि ।
सारस्तु योगिभिः पीतस्तक्रं पिवन्ति पण्डिताः ।।[14]

श्रीमद्भागवते...........
योगमायामुपाश्रितः ।[15]

पुनश्च.............

ते योगमाययारब्धपारमेष्ठ्यमहोदयम् ।
प्रोचुः प्राञ्जलयो विप्राः प्रहृष्टाः क्षुभितत्वचः ।।[16]

एवं च शुक्लयजुर्वेदे.......

एष ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राम्बिकया
तञ्जुषस्व...............।[17]

तत्र योगतत्वोपनिषदि योगसन्दर्भे वहवः विषयाः वर्णिताः विद्यन्ते । तत्र प्रामुख्येन योगस्य चातुर्विध्यं वर्णितम् ।यथा मन्त्रयोगः,लययोगः,हठयोगः,राजयोग इति ।[18] एतेषां चतुर्णां चतस्त्र अवस्थाः विद्यन्ते यथा आरम्भः,घटः,परिचयः,निष्पत्तिः ।[19] अत्र चतुर्षु योगेषु लययोगस्य स्वरुपमित्थमुटंकितम् ।

लययोगश्चितलयः कोटिशः परिकीर्त्तितः ।
गच्छन्-स्तिष्ठन्-स्वपन्-भुञ्जन्-ध्यायेन्निष्कलमीश्वरम् ।[20]

अस्यायमाभिप्राय यत्----चित्तस्य लयएव लययोग उच्यते । तादृशः लयः गच्छन्, उपविशन्,अवतिष्ठन्,स्वपन्,खादन्नपि विधातुं शक्यते । अर्थात् योगोपनिषद्दृष्टया सर्वावस्थायां निष्कलपरमात्मनः निरन्तरचिन्तनैव लययोगरुपेणान्वाख्यातः । तथा हि गीतायाम्------

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्तस्य केशवः ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ।।[21]

वाचस्पतिमिश्रस्य कृतयः

1. तत्ववैशारदी – योगसूत्रोपरि व्यासभाष्यटीका
2. तत्वकौमुदी – सांख्यकारिकटीका
3. न्यायसूचीनिबन्धः – न्यायसूत्रपाठस्तथासूत्रसंख्या इति द्वयं संकल्पितम्

4. न्यायवार्त्तिकतात्पर्यचीका
5. न्यायकणिका - मण्डनमिश्रकृतः विधिविवेकग्रन्थस्य टीका
6. तत्त्वविन्दुः – शब्दतत्वं शाब्दवोधश्च संकलितः
7. तत्वसमीक्षा – ब्रह्मसिद्धिः ग्रन्थस्य टीका
8. ब्रह्मसिद्धिः – वेदान्तविषयकग्रन्थः
9. भामतीग्रन्थः – ग्रन्थोऽयं अन्तिमसंकलनदृष्ट्या सर्वेषु मूर्धन्यत्वात् सर्वातिशायी मन्यते ।
10. पातञ्जलदर्शनम्
11. खण्डनोद्धारः
12. सांख्यतत्वकौमुदीसार
13. न्यायभाष्यम्
14. सांख्यकारिका
15. सांख्यतत्वकौमुदीसहिता
16. विवादचिन्तामणि
17. भामतीब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यव्याख्या
18. द्वैतनिर्णयः
19. पातञ्जलयोगसूत्राणि
20. तीर्थचिन्तामणि
21. वेदान्तकल्पतरुः

तत्ववैशारदीटीकाकारवाचस्पतिमिश्रस्य इतिवृत्तम्

तत्ववैशारदीकारवाचस्पतिमिश्रः सर्वेषां दर्शनानां व्याख्याकाररुपेण महतीं प्रतिष्ठां लब्धवान् । स सर्वधर्मसमन्वयसिद्धान्ते लब्धप्रतिष्ठत्वात् केवलं परमेश्वरे भगवति सदाशिवे वलियसी भक्तिरासीत् । भामत्याः न्यायकणिकारम्भे च भवं प्रति, तात्पर्यटीकाया आदौ पीनाकिनं प्रति, तत्ववैशारद्याप्रारम्भे वृषकेतुं प्रति तेन प्रणिपातः समर्पितः । तथा च असाम्प्रदायिकत्वेन तेन विष्णुगणपतिप्रभृतिदेवेभ्यः प्रणामः प्रदत्ता । तत्र न्यायवार्त्तिकभूमिकायां विन्धेश्वरीप्रसादः वर्णयति यद् – दशमशताब्द्यां चौहानवंशे नृगनामको राजा आसीत्,तत्काले वाचस्पतिर्वभुवेति, ऐतिहासिकाः मतमिदं पुष्णान्ति ।[23] एतस्मात् प्रमाणात् नृगराजसमये नाम दशमशतक एव वाचस्पतिमिश्रस्य आविर्भाव ।ब्रह्मसूत्र-भामत्यां च नृगनरपतेः विवृतिः किञ्चिदुपलभ्यते । यथा नृग इति राज्ञः नाम । स च इतिहासप्रसिद्धरासीदिति । तत्र विक्रमशिलामहाविहारसंस्थापक मगध(विहार) गौडदेशाधिपति धर्मपालकराजा नृगनाम्ना प्रसिद्धेति । प्रज्ञानन्दस्वामी नृगराजविषये वहुकिमपि पर्यालोचितम् । वाचस्पतिमिश्रः गृहस्थरासीत् । तस्य पत्न्यार्नाम भामतीरासीत् । शारीरकभाष्यटीकायां नाम ब्रह्मसूत्रभाष्ये भामती नाम्ना एव टीका विहिता । वाचस्पतिमिश्रसम्बन्धे योगसूत्रव्याख्याकाराश्च प्रामाणिकत्वेन वाचस्पतिमिश्रस्याभिमतम् प्रतापादयन्ति ।विचारविमर्शदृष्ट्या प्रायतः वाचस्पतिमिश्रमतं समिचीनमिति ब्रुवन्ति ।

वाचस्पतिमिश्रस्य गुरोः त्रिलोचन नामा कश्चन विद्वान् मन्यते । स्वयं वाचस्पतिनाऽपि तात्पर्यटीकारम्भे त्रिलोचनगुरुरिति.......... विनिर्दिष्टम् । सः त्रिलोचनः न्यायशास्त्रज्ञ इति । राघवानन्दसरस्वती द्वारा पातञ्जलरहस्यनाम्नि एका संक्षिप्तटीका लिखिता ।

केषांचित् विदुषां मते वाचस्पतिमिश्रस्य जन्मस्थानं मिथिला इ ति । तस्य प्रादुर्भाव नवमशतकाभ्यन्तरे इत्यनुमीयते । तेन आस्तिकदर्शनेषु वहूनि पुस्तकानि व्याख्यातानि सन्ति ।ब्रह्मसूत्र शाङ्करभाष्योपरि तत्कृता भामतीटीका शारीरिकभाष्यस्य अपूर्वतां विधते । सांख्यतत्वकौमुदी इत्याख्यभाष्यमपि सांख्यदर्शनस्याभूतपूर्वं रत्नं मन्यते ।तथैव मीमांसादर्शने न्यायाह्निकम्, तत्वविन्दुः विसर्ग इति कार्यद्वयं मण्डनमिश्रस्य विधिविवेकोपरि विधाय वाचस्पतिमिश्रः स्वस्य गौरवं वर्धापितवान् ।एवं रीत्या योगसूत्रस्य व्यासभाष्योपरि तत्ववैशारदी नाम्नी अनवद्यां टीकां स प्रज्ञापाटवेन महता यत्नेन प्रणिनाय । जीवनस्यान्तिमकाले तेन मीमांसादर्शनस्योपरि[24] तथ्यकदम्बं लिखितवान् ।न्यायमञ्जरीटीकायां[25] वाचस्पतिमिश्रेण गुरुः त्रिलोचनसम्बन्धे विवरणानि दत्तानि।

योगभाष्यटीकासु तत्ववैशारदीटीकायाः महत्वम् ।

वैदिकधर्म-संस्कृति-सभ्यता-रीतिनीति-पराम्परासु ब्रह्मविद्यायाः याथार्थ्यं सर्वैरवगम्यते ।यतोऽहि दुःखनिवृत्तिनिमित्तं भूमानन्दलाभाय च यदा भौतिकविज्ञानं नैव सफलायते तदा पुरुषार्थसर्वस्वं योगदर्शनं नीतरां प्राथम्यं भजते । वैदिकषड्दर्शनेषु योगदर्शनस्य प्रामुख्यात् यमनियमाद्यौ अष्टौ अङ्गानि-विवेकख्याति-वैराग्य-अभ्यास-संयम-ईश्वरप्रणिधानप्रभृतिसाधनानि योगदर्शने प्रमुखस्तम्भरुपाणि विद्यन्ते । येन स्वस्वरुपप्रतिष्ठा कैवल्यलाभसहितं तीव्रस्मृतिलाभः,एकाग्रताप्राप्तिः, इन्द्रियाणामुपरि नियन्त्रणम्, अनागतहेयदुः खस्य विवरणं

तथा ईश्वरतत्वम्, गुरुतत्वम्, प्रणवरहस्यम् त्रिविधकर्म तथा बहूनां विषयाणां वहुत्वं संजायते ।

पातञ्जलयोगदर्शनोपरि “व्यासभाष्यं” प्रामाणिकभाष्यरुपेण सुप्रथितम् ।एतत् भाष्यं विना योगसूत्राणामभ्युगमः दुष्करः स्यात् ।अस्य भाष्यस्य रचयिता व्यासदेवः । एषः व्यासः पुराण-महापुराणप्रणेतुः व्यासात् स्वतन्त्रः नितरां भिन्नश्च ।व्यासभाष्यः निगुढतथ्यविमण्डितम् ।तस्य सुखवोधाय आचार्यः वाचस्पतिमिश्रेण महता परिश्रमेण तत्ववैशारदी इत्यस्य विरचनं कृतवान् ।तत्ववैशारदी टीकादृष्ट्या महती अनन्या तथा तत्वार्थ परिपूर्णा विद्यते ।योगसूत्रोपरि विज्ञानभिक्षुरपि योगवार्तिकमिति भाष्यं विरच्य महान् यशस्वी आसीत् इति । एतद् अतिरिच्य योगसूत्रोपरि वहूनि व्याख्यानानि विरचितानि सन्ति । तेषु वक्ष्यमाणरीत्या किञ्चित् विवरणं प्रस्तूयते ।

1. तत्र महाराज भोजविरचित – राजमार्तण्डः यत् भोजवृतिर्नाम्ना ज्ञायते ।
2. भावगणेशकृत वृत्तिः
3. रामानन्द यनिकृतः – मणिप्रभा
4. अनन्तपण्डितविहितः – योगचन्द्रिका
5. सदाशिवेन्द्र सरस्वति विहितः – योगसुधाकरः
6. नागोजिभट्टलिखित लघ्वी तथा वृहती वृतयः

एतासु सर्वासु योगसूत्रटीकासु भोजवृत्तिरेव सारल्यात् सुष्पष्टत्वात् लोकप्रिया प्रतिभाति ।

योगभाष्यं व्यासभाष्यं सांख्यप्रवचनभाष्यरुपेणापि वुधैः सुविदितम् । योगप्रज्ञासंभूत पदार्थसाक्षात्कारः कपिलेन विहितत्वात् योगशास्त्रं सांख्यदर्शनान्तर्गतमवधार्यते ।योगभाष्यसमुद्धरणे कृतभूरिपरिश्रमजयन्तभट्टः न्यायमञ्जरीग्रन्थे कथयति --- “अन्यत्राप्युक्तम् – योगाभासमनु विवर्धते रागाः, कोशलानि चेन्द्रियाणाम् इति” ।[25]

उपसंहारः - योगसमाधेरभ्यासात् स्वरुपावस्थानात् पूर्वं नीहार-धूमः-सूर्य-अग्नि-विद्युत्-स्फटिकप्रभृतीनां प्राकट्यमनुभूयते ।तथा च पञ्चमहाभूतानि वशीकृतानि भवन्ति ।

जरामृत्युः विनश्यति, शरीरं योगाग्निमयं जायते । भगवत्गीतायां योगतत्वान्तर्गताः केचनश्लोकाः नीचैः प्रदत्ताः ।

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ।।[26]
संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ।।
शनैः श्नैरुपरमेद् बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्यं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ।।[27]

योगसूत्रस्य भाष्यस्य कतिपयपाठान्तरं योगवार्तिकग्रन्थे परिलकक्ष्यते ।तथाहि योगसूत्रोपरि योगवार्तिककारस्य किञ्चित् विशिष्टं तथ्यं दृग्पथारुढं भवति ।2.12 सूत्रे विज्ञानभिक्षुणा लिखितम् – “स्वर्गिणां भारतवर्षभागस्य लीलामानुषविग्रहेण प्रयागादौ कर्मानुष्ठानस्य तत् फलस्य च श्रवणात्” ।

स्वामी हरिहरानन्दः योगसूत्रोपरि भास्वतीटीकां रचयामास ।एते विहारराज्यान्तर्गत मधूपुरनगरे जायते स्म ।केचन एष महानुभव वङ्गीय इति विवेचयन्ति ।वङ्गभाषायां एते महोदया सांख्ययोगं च आहृत्य भास्वतीटीकासहितमपरा टीकां कृतवान् । भास्वतीटीका नितरां संक्षिप्ता सुबोद्ध्या च ।अत्र न्यायशैल्या मतान्तरनिरसनपुरस्सरं अनेन भास्वतीटीका विशदीकृता ।

परामृष्टग्रन्थाः

क्र.सं	ग्रन्थः	प्रकाशनम्
1	Yeejleer³e oMe&ve	Ceesefleueeue Jeveejmeeroeme 41 ³eg.me. Jebieuees jes[, peJeenjveiej, efouueer 110007
2	efnvoer Heele¡eue³eesieoMe&ve	Chowkhamba Krishnadas Academy, Oriental Publishers & Distributors, K. 37/118, Gopal Mandir Lane.
3	nþ³eesieÒeoerefHekeÀe	®eewKecyee Deesefj³eCìeefue³ee efouueer, 110007
4	DeÜwleefmeef×:, mJeeefceceOegmegovemejmJeleer	DeÜwleefmeef×:, mJeeefceceOegmegovemejmJeleer
5	³eesiemet$eced	चौKecyee mebmke=Àle efmejerpe DeefHeÀme, yeejCeemeer, 2001
6	ye´ïemet$e DeO³ee³eYee<³eced	®eewKecyee mebmke=Àle efmejerpe DeefHeÀme, yeejCeemeer
7	APAROKSHANUBHUTI Self- realization of Sri Sankaracharya	Swami Mumukshanana President, Advaita Ashrama, Mayarati Pithoragarh, Himalayas from its Publication Department, Calcutta
8	Yoga asanas pranayama mudras kriyas	Vivekananda Kendra Praskashan Trust, 3, Singarachari Street Triplicane, Chennai-600005

9	Light on Yoga (Preface) B.K.S. Iyengar	Harper Collins Publishers 77-85 Fucham Palace Road London W68JB
10	Light on Pranayanama (Page-4) B.K.S. Iyengar	An imprint of Harper Collins Publishers, India Pvt. Ltd. 7/16 Ansari Road, New Delhi, 110002.
11	Patanjali Yoga Sutras A Commentary by Gurudev Sri Sri Ravi Shankar, Valume-1	Sri Aurobindo Ashram Trust 1950, 1993. Published by Sri Aurobindo Ashram Publication Department, Pondicherry, 605002
12	Sri Aurobindo Savitri	Sri Aurobindo Ashram Trust 1950, 1993. Published by Sri Aurobindo Ashram Publication Department, Pondicherry, 605002

पादटीका

1. रामभद्रदीक्षितप्रणीते पतञ्जलिचरितस्य प्रथम सर्गे क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः । यो.सू. 1.24
2. विष्णुपूराणे 2-13-44.
3. समत्वं योग उच्यते ।गीता 2.48
4. योगः कर्मसु कौशलम् । गीता 2.50
5. योगः निःस्पृहता स्मृता । गीता 6.12
6. आत्मौपम्येन सर्वत्र योगस्तु समदर्शनम् ।
7. श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ।। गीता 6.47
8. कठोपनिषद् (1.2.12)
9. मनुस्मृति (11.85)
10. महा. शान्ति(216.2)
11. शारीरक.(2.1.3)
12. हठयोगप्रदीपिका (4.29)
13. योगियाज्ञवल्क्य (1.45)
14. ज्ञानसंकलिनी तन्त्र 51
15. श्रीमद्भा.10.29.1
16. श्रीमद्भा.3.16.15
17. शुक्लयजु. 3.57
18. योग हि बहुधा वह्मन् भिद्यते व्यवहारतः ।मन्त्रयोगो लयश्चैव हठो□सौ राजयोगः -----योगतत्वोपनिद् -19
19. आरभ्यश्च घटश्चैव तथा परिचयः स्मृतः। निष्पत्तिश्चेत्यवस्था च सर्वत्र परिकीर्तिता। योगतत्वोपनिषद् -20।
20. योगतत्वपनिषद् 23
21. श्रीमद्भगवत्गीता-2.54
22. वेदान्तदर्शनेर इतिहास,भाग- 1,पृ.324
23. Potter KH, Bhattacharya S. Encyclopedia of Indian Philosophies, vol.vi, p. 454.
24. Encyclopedia of Indian Philosophies, vol. vi, H. G. Narahari, B. 2487 :22.1-2, P.78
25. न्यायमञ्जरी पृ. 87
26. गीता 6.13
27. गीता 6.24-25